

Лариса Довга

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

Нотатки про «окциденталізацію», «латинізацію» та «полонізацію» ранньомодерної української культури

Декілька зауваг для початку: у тексті вживатиму означень «Україна» та «українське», хоча й усвідомлюю, що вони належать новітньому часові та не завжди відповідають ранньомодерним самоназвам сучасних українських земель. Вживаю ці назви задля лаконічності викладу як більш зрозумілі сучасним читачам. Те ж стосується понять Європа, європейський — беру до уваги, що в ранньомодерний час вони ще не позначали ідеальної, цілісної спільноти, як це зазвичай відбувається зараз. Коли ж ідеться про культуру Речі Посполитої — свідомо не називаю її польською, оскільки таке її окреслення не залишає місця для культури інших народів, що входили до складу цієї держави, зокрема, українського, литовського, білоруського.

Одна з підставових концепцій, породжених іще в добу романтизму, підхоплених народницькою історіографією, а потім розвинутих модерністською культурологією, полягає в тому, що українська культура за час свого існування принаймні тричі зазнавала кардинальних змін (поворотів), пов'язаних зі своєрідним ціннісним, релігійно-цивілізаційним вибором: від політеїстичних вірувань до монотеїзму; від орієнтації на ірраціональне освоєння (осмислення) світу й себе у світі до перевагування раціонального способу пізнання; врешті — від взорування на так звані «традиційні» цінності до реальної модернізації. Згідно з цим начебто тричі ж змінюється самість української культури, її внутрішній формотворчий стрижень, а вона втрачає цілісність або стає не самостійною.

В основі наведеної щойно схеми лежать закорінені в ідеології Просвітництва ідеї європоцентризму та прогресу. Спершись на них, мислителі доби романтизму «сконструювали» інтелектуальну модель української модерної нації, яка остаточно закріпилися в дискурсі народників та модерністів. Тоді ж з'являється концепт окциденталізації, яким позначають процес вписування України у широко потрактований європейський простір. Його оцінка залежить від ставлення до усього «західного»: одними він трактується як однозначно позитивне явище, яке сприяло модернізації української культури, інші ж, навпаки, його різко засуджують, вважаючи, що окциденталізація призвела до втрати українською культурою питомої частини власної ідентичності. Так чи інакше — уява про «окциденталізацію» в умах і дослідників української культури, і її носіїв зазвичай корелює з почуттям меншовартості: починається розмова про «неповноту» української культури, а ідеал Європи стає недосяжною мрією. Важливо зауважити, що уявлення про Європу в цьому ракурсі дуже спотворене, бо йдеться не про географічну мапу, а про декілька країн, які дарували світові Леонардо да Вінчі, Декарта чи Гегеля. Нинішнє політичне гасло «Україна — це Європа» — значною мірою є реакцією на цю фрустрацію, а точніше — її остаточним відкиданням та поверненням до витоків — Україна завжди була і є Європою.

Анахронізми

Концепція «поворотів» та «зламів», попри її відчутний анахронізм, надійно поселилася не тільки у підручниках та популярній літературі, але й у наукових розвідках декількох поколінь учених. Причина ж цього захована не так в історичних реаліях, як у вживаному понятійному апараті, котрий нав'язує відповідні парадигми та смисли. Насамперед йдеться про «окциденталізацію», «латинізацію» та «полонізацію», які мають виразне ідеологічне забарвлення (останні два ще й негативне) і часто вживаються майже синонімічно, хоча позначають дуже різні феномени.

Найбільш анахронічним тут видається концепт полонізації. По-перше, він базується на хибному ототожненні Речі Посполитої та її культури з польською, а, по-друге, він був інструментом формування ворожості між українцями та поляками в руках російської/радянської ідеологічної машини. Гадана «полонізація» української середньовічної

та ранньомодерної культури дозволяла визнати її чужою, не українською, а її творців назвати зрадниками і відступниками. В такий спосіб з української історії викреслювалося декілька століть, а Московія (Росія), проголошувала себе «старшим» братом, що має «спадкове» право і до українських земель, і до її історії та культури. Натомість Річ Посполиту (ототожену з Польщею) окреслювалося як державу чужу й ворожу, порятунком від якої для українців було «возз'єднання» з Московією та повернення, таким чином, до своїх істинних витоків. Видавалося б, що анахронізм поняття «полонізація» цілком очевидний, а втім ним і досі активно послуговуються, часто навіть не зауважуючи його негативних конотацій.

Чи візантинізація означала стагнацію?

Та ключовою в наведеній вище тріаді все ж є «окциденталізація», яка потребує трохи більше уваги. Тамара Гундорова у статті *Український окциденталізм: бути чи не бути Римом*, аналізуючи поширення концепції окциденталізації впродовж XIX–XX століть, зосереджує увагу на декількох підставових моментах. Перший — це сучасна ідея окциденту — конструкт, що з'являється в добу Просвітництва та остаточно оформлюється в німецькому романтизмі. Другий — умовна Європа, до якої належить прагнути, а саме — модерний умоглядний конструкт, що включає в себе, окрім ідеального набору ціннісних категорій з канonom так званої «високої культури» ще й стійкі уявлення про територію тієї ідеальної Європи. Третій — вибір окциденту відтоді починає протиставлятися умовній «візантійщині» як символу закостенілості та ретроградності. Четвертий — прагнення до окциденталізації у випадку української культури означає не стільки втечу від «візантійщини», скільки намагання відмежуватися від насправді ретроградної Москви.

Повертаючись до ранньомодерної доби, ще раз звернемо увагу на добре відому, але втрачену з поля зору істину: про концепт окциденталізації, як і про концепт «ідеальної» Європи у XVI столітті не знали не тільки українці, але європейці теж. Відтак постає закономірне питання — чи правомірно його вживати для опису процесів, які відбувались у ранньомодерній Україні?

А з цим пов'язані й інші проблеми, над якими час замислитися. Чи справді на межі XVI–XVII століть відбувся «злам» у розвиткові

української культури, а чи тогочасні яскраві зміни стали виявом органічного й поступового процесу формування власної ідентичності? Чи наприкінці XVI століття українські інтелектуали відчували потребу в тому, аби «повертатися на захід», а чи вони завжди почували себе частиною тієї спільноти, зберігаючи та цінуючи власні виразні відмінності (наприклад, мову та віру)? Чи вважали вони власну культуру, в тому числі мову та віру, гіршими («не повними»), менш вартісними, ніж культури сусідів-європейців? Чи насправді «візантійське» для них означало стагнацію, а, тим більше, зв'язок з московською релігійною культурою? Що саме українські інтелектуали XVI–XVII століть могли б (якщо б могли) назвати латинізацією, а що розвитком власної культури та віри? Відповідь на жодне з цих питань не є очевидною.

Церква проти Церкви

Почну з ототожнення «візантійського» зі заскорузлим, ретроградним, а московської Церкви/культури із візантійською. На той час Київська Митрополія належала до Константинопольського Патріархату зв'язок з яким був екзистенційно важливим моментом окреслення власної ідентичності. Московська Церква ще не становила загрози і не вважалась «правонаступницею» візантійської спадщини. Реформи Петра Могили, згідно з його ж таки концепцією, були відповіддю на вже сформований в суспільстві запит до змін. Їх запровадження спрямовувалося на повернення до витоків та розвиток візантійської спадщини (вона трактувалася як жива, така, що потребує/може модернізуватися). Про це дбали всі інтелектуали Київської Церкви. Інокентій Гізель у вступі до трактату *Мир з Богом чоловіку* просить прихильності до запозичення від чужих авторів, бо не гріх сягнути до них по те, що «добре», якщо воно на користь східнохристиянській Церкві. Чи правомірно ці процеси називати латинізацією, а, тим більше, колонізацією? Адже реформи, які було впроваджено у культуру й практики католицької Церкви під тиском Реформації не називаємо «протестантизацією» католицизму. То чому реформи, впроваджені на вимогу часу (частково під тиском міжконфесійної полеміки) конче ідентифікувати як латинізацію/колонізацію? Мабуть пора усвідомити, що говорячи про латинізацію Київської Церкви ми попадаємо у тенети російського богослов'я XIX–XX століть,

яке, обґрунтовуючи ексклюзивне право Москви на представлення істинно візантійської ортодоксії звинуватило Київську Церкву у псевдоморфозі, тим самим «знищивши» конкурента.

Важливою подією, що відбулася в релігійному житті українців наприкінці XVI століття, стало заснування Унійної Церкви. Саме тут зазвичай шукають «зламу» та до цієї дати прив'язують початок «окциденталізації» — «латинізації» — «полонізації» української культури. Начебто саме заснування Унійної Церкви стало каталізатором використання «західних» зразків в українській художній культурі, ширше — у свідомості українців.

Чи справедливо це? Дослідниця українського ранньомодерного релігійного мистецтва Агнешка Гронек переконує, що ні, на прикладах показуючи, як принаймні від кінця XV століття поступово відбувався доплив європейських «віянь» в український сакральний живопис, часто навпростець, без посередництва польських джерел, а відтак доходить висновку, що навіть в сакральному мистецтві процес окциденталізації не був одномоментним і не повинен прив'язуватися ані до часу заснування унійної Церкви, ані виключно до літургійних практик. Також вона вважає що процес запозичень не слід називати латинізацією, тим більше полонізацією.

Між Римом та Константинополем

Більш традиційну візію знайдемо у працях істориків Унійної Церкви. Тарас Шманько, аналізуючи формування її літургійних практик, наводить визначення понять, котрими оперує: латинізація — *комплекс явищ, які з'явилися внаслідок впливів і запозичень з латинського обряду*; окциденталізація — *сукупність культурно-історичних явищ, які впливали на свідомість та самоідентифікацію освічених верств руського суспільства [...] та походили з різних джерел. [...] Під цим явищем... слід насамперед мати на увазі полонізацію*. Наведений приклад ототожнення окциденталізації зі створенням Унійної Церкви та полонізацією, а латинізації — з підпорядкуванням Церкви Римові, на жаль, ще й досі є звичним для наукового дискурсу.

Можливо ця концепція є частково справедливою щодо Унійної Церкви, але не може поширюватися на всю українську культуру, навіть на

всю її релігійну сферу. Вона базується на декількох хибних постулатах: ототожненні культури Речі Посполитої з польською; ототожненні української ранньомодерної культури з культурою релігійною за рахунок виведення поза увагу дослідників культури світської; уявленні про те, що щойно заснована Унійна Церква відразу стає ключовим чинником формування української культури (насправді вона стане такою значно пізніше і не на всіх українських землях). Цікаво, що Шманько й сам доходить висновку, що інтелектуали Київської православної Церкви у XVII столітті успішно дали собі раду з модернізацією богослужбових практик, зберігши власну закоріненість у східнохристиянську ідентичність попри запозичення певних елементів, властивих традиції католицькій, натомість Унійна Церква ще довгий час мала клопіт із визначенням власної літургійної та догматичної ідентичності, «зависнувши» між Римом і Константинополем. Втім, це не спонукало дослідника задуматися над правомірністю застосування наведених вище визначень.

Україна, Річ Посполита, Європа

Повернемося до сфери світського. Ренесансна культура Європи (і життя при дворах правителів, і література, і освіта, і друкування книжок, і філософія та політичні теорії, і самоврядування міст, і ще багато іншого) справді приваблювала представників тогочасної української шляхти й міщанства. Вони їздили не тільки у Краків чи Вільно, але й в Італію, Центральну та Північну Європу (у тому числі в протестантські країни) отримувати освіту, набиратися досвіду та манер. Як усі освічені європейці, розмовляли/писали латиною, а як належні до політичного простору Корони Польської, згодом — Речі Посполитої, ще й польською. Рідше і значно гірше володіли грекою, а в XVII столітті уже далеко не всі розуміли церковнослов'янську. А попри це, як переконливо доводить Наталя Старченко, починаючи з XVI століття вони вимагали, аби листи, що приходять з королівської канцелярії на українські терени Речі Посполитої було написано «по-руськи» (тобто українською), а лист, написаний польською чи латиною трактували як грубе порушення їхнього права на використання власної мови у публічному просторі. Права і свободи, до яких апелюють ці люди, жодним чином не вписуються у візантійські політичні практики (які не запроваджувалися на Русі

навіть до падіння Візантії, тим більше не могли закорінитися тут після цього). Натомість це були практики і досвід політичного життя європейських держав, насамперед Корони Польської, Великого Князівства Литовського, чи, врешті — Речі Посполитої. Чи люди, які почувалися органічно у цьому політичному просторі відчували потребу європеїзуватися? Мабуть що ні.

Анджей Дерельковскі переконливо показує, що шляхта Речі Посполитої (в тому числі й українська) не просто не вважала Європу за ідеальний зразок, а була переконана у тому, що вона сама значно перевищує у цнотах та вибраних цінностях всіх європейців, адже тішитися правами, вольностями та особистою свободою, яких не знають сусіди. А ці вольності не впали їм на голови випадково, а здобувалися впродовж тривалого часу.

Вочевидь, українці відготовували різницю, яка існувала між культурою європейською та власною. Але коли вони впроваджували новинки — друкарство й шкільництво, писали акростиhi, навчали філософії і риторичі чи описували власну минувшину тощо — вони робили це тому, що почували себе європейцями і прагнули зберегти й укріпити почесне місце поміж іншими народами, а не виконували «домашнє завдання» аби колись вступити до «клубу обраних». Якщо ж ідеться про ширшу, ніж руська/українська ідентичність, чи існувала в їхній уяві альтернатива ідентичності європейській, стисліше — річпосполитській? Козацька еліта навіть після виходу з Речі Посполитої зберігала ментальну причетність до європейського політичного простору. Поява та зміст Гадяцького трактату, як і «Конституція» Пилипа Орлика достатньо переконливо свідчать про це.

Що далі?

Можна навести ще багато прикладів із різних культурних сфер та часових проміжків ранньомодерності, але цього не дозволяє обсяг статті.

Тому перейду до пропозиції змін, які назріли (стосовно ранньомодерної української історії та культури). Концепти Окциденту та Європи як ідеалу, до якого належить прагнути і який викликає фрустрацію та усвідомлення власної недосконалості, не слід автоматично екстраполювати на епоху ранньомодерності. Належить кардинально переглянути

концепцію різкого «розвороту» української культури від «сходу» до «заходу» (з частковою втратою ідентичності) як таку, що суперечить фактам. Потрібно визнати неправомірність протиставлення східно — та західно-християнських культур як завжди ворогуючих і таких, що не можуть органічно поєднуватися в одному культурно-релігійному просторі. Варто уточнити смислове наповнення таких понять, як латинізація, полонізація, псевдоморфоз, котрі в своїй основі несуть негативні оціночні конотації. Належить уживати їх тільки там, де це доречно, а не на позначення всіх без винятку модернізаційних змін в українській культурі. Надійшов час для перегляду концепції «культурних кресів» Речі Посполитої як такої, що несе колонізаційні конотації (на це слушно звертає увагу Богуслав Бакула). Окциденталізацію української ранньомодерної культури потрібно досліджувати крізь призму потреб і цінностей тогочасних представників українського політичного народу, а не крізь призму сучасної геополітики. І хоч сьогодні ми змушені доводити світові, що Україна — це Європа, проте у XVI–XVIII століттях такої потреби не було, адже в цьому ніхто й не сумнівався.

В цьому контексті прийнятною бачиться пропозиція Тамари Гундорової: провести *аналіз окциденталізму під кутом зору української ідентичності*, тим самим надавши європейськості ще одного виміру, *не західного, а східноєвропейського типу*, а в тім ще й з'ясувати *долю візантійської спадщини в розвитку західної культури*.